

Kielemme käytäntö

Kaksi sanaa karkuteillä

Hannes Tepon, mainion sanaseppomme, nokkelia uudissanoja oli mm. *jäännös* 'reliktiin, rudimentin' eli »jälkielänteen» (engl. survival, saks. Überbleibsel t. -leibsel, ven. perežitok) merkityksessä. Nykysuomen sanakirjan aineskoelmista selviää, että se oli — Tepon ujuttamana varmaan — päässyt painettuun sanaan ainakin jo Kalevalaseuran vuosikirjassa 8 (1928) s. 299, jossa A. O. Väisänen kirjoitti: »'Käyrä' on täten kanteleessamme enää pelkkä jäännös (rudimentti), tosin kaunis sellainen.» Kolmikymmenluvun puolivälissä *jäännöksen* voi tavata mm. Martti Haavion ja Kustaa Vilkun käsialoista (Haavio 1935: »niistä muinaiskulttuurin jäänteistä (survivals), jotka vieläkin elävät kansan keskuudessa», Vilkuna 1935: »vesilintujen munien keräily, jäännös varmaankin ihmiskunnan lapsuuden ajan keräilytaloudesta»), ja vähitellen tämä tarpeellinen sana on saanut yhä vankemman aseman varsinkin kansatieteen, kansanrunouden tutkimuksen ja kielitieteen jokapäiväisenä terminä. Myös sosiologian ja historiantutkimuksen piirissä se näyttää viime aikoina päässeensä käyttöön. Tämä sinänsä myönteinen kehitys kaipaa kuitenkin myös reuna huomautuksen: mitä populaarimmaksi *jäännös* on käynyt, sitä helpommin se on ruvennut karkailemaan käyttäjiensä käsistä.

Valitsen tuoreen esimerkin tänä vuonna ilmestyneen sanomalehden kuvatekstistä: »V. 1855 tuhotun vartiopaikan tai hautaröykkiön jäänteitä Kasabergetilla.» Ei kai tässä ole kysymyksessä mikään »survival», »Überbleibsel», joka sanokaamme viimeisenä käyttöön jääneenä yksilönä edustaisi muinoin voimallista vartiopaikka- tai hautaröykkiökantaa; varmaan tarkoitetaan vain tuhotun vartiopaikan tai hautaröykkiön hylättyjä jäännöksiä. Hienommuuttaanko moderni *jäännös* on syrjäyttänyt vanhan tutun *jäännöksen*? Nähtävästi, eikä tällainen hienostelu ole suinkaan satunnaista. Varmemmaksi vakuudeksi muutama lisäpoiminto: »Erityisen uteliaana tutustuu Gananderin henkilökohtaisen kirjeenvaihdon ainokaisiin jäänteisiin» (folkloristin tekstistä v. 1952). »'Lapinkiukoat' ovat taas suuria kivikasoja, arvelun mukaan lappalaisten kiukaan jäänteitä» (kielimiehen kirjoittamaa v. 1958). »[Susihaudat-niminen alue on] saanut nimensä paikalla aikoinaan olleista sudenkuopista, joista jäänteitä on säilynyt viime aikoihin asti» (suomen kielen opiskelijan harjoitustyöstä v. 1959). Kaikissa näissä esimerkeissä olisi *jäännös* varmaan paremmin kohdallaan. Sama korjausehdotus ei sen sijaan sovellu seuraavaan, historian-tutkijan kirjoituksesta v. 1959 löytyneeseen tapaukseen: »eräät myöhem-

mät pitäjännimet, kuten Kinnula, Piippola ja Pulkkiila, ovat jäänteitä näiden seutujen ensimmäisistä savolaisista kaskenpolttajista.» Hiukan harastasti ilmaistu ajatus selkeytyisi siinä ehkä parhaiten, jos *jäänteitä* korvattaisiin sanalla *muistoja*.

Leviämiskykyisen *jäänteen* uusimpaan historiaan kuuluu muitakin piirteitä. Monikaan humanisti ei tietäne, että *jäänne* on viime aikoina vallannut alaa myös biologian ja geologian terminä, jolla tarkoitetaan milloin fossiilia, milloin jotakin siihen verrattavaa muinaisen eliömaailman jätettä. Olen sattunut huomaamaan seuraavanlaisia käyttötappauksia: »Taaskin turvauduttiin vedenpaisumuskertomuksiin, mutta kun eliöiden jäänteitä tavattiin korkealta Alpeiltakin, niin ymmärrettiin, ettei koko maailmassa ole niin paljon vettä, että tulva voisi nousta sellaisiin korkeuksiin» (Suomalainen—Segerstråle, Yleisbiologia oppikouluja varten, 1948, s. 139). »Lisäksi Sederholm löysi Näsijärven itärannan kallioista muodostuksia, jotka hän selitti eliöitten jäänteiksi eli fossiileiksi» (Pentti Eskola, Maailmankuvamme perusteet, 1955, s. 28—29). »Imettäväiskorvan ääntäjohtavien osien — — kehityksestä — — tiedetään muinaismaailman eläinten kallojäänteiden perusteella paljon enemmän» (Risto Tuomikoski, US 12. 2. 1959). Mitään reliktejähen eivät tällaiset »jäänteet» ole. Voidaan tietysti kysyä, onko suurtakaan haittaa siitä, että samanlainen termi niin kaukaisilla tieteenaloilla kuin esim. etnologiassa ja biologiassa on sattunut saamaan hiukan erilaisen merkityksen. Tuskin välttämättä. Tämänkertainen tapaus on kuitenkin sikäli erikoisasemassa, että humanististen tieteiden *jäänne* oli tarkoitettu ilmaisimeksi käsitteisällykselle, jolla biologisissa tieteissä sattuu

olemaan paljon läheisempiäkin vertauskohtia kuin fossiili. Muistettakoon ensinnäkin sitä biologian *rudimenttia*, joka jo kauan on totuttu suomentamaan »surkastumaksi» (ja jonka tunnettuja edustajia ihmisruumiissa ovat mm. umpilisäke ja korvalehden Darwinin-nipukka), toiseksi — ja ehkä vielä paremmalla syyllä — sitä *reliktiä*, jonka Iso Tietosanakirja selittää seuraavasti: »J ä t e e l i ö, aikaisemmin, jonakin ilmastollisesti, geologisesti tai muussa suhteessa nykyisestä poikkeavana kautena, laajemmalle levinneen eliökunnan jäännös.» Eivätkö biologitkin olisi tarvinneet *jäännettä* juuri tämän tapaisen asian nimitykseksi? Kysymykseni saattaa tulla liian myöhään; käsistämme on kukaties jo luisunut tilaisuus luoda humanistisia ja luonnontieteitä yhdistävä terminologinen käytäntö, joka omalla tavallaan ilmentäisi etäistenkin tieteenhaarojen käsitteenmuodostuksen perimmäistä sukulaisuutta.

Jos on *jäännekin* päässyt suosioon, vielä näkyvämpi on ollut Hannes Tepon erään toisen uudissepitteen voittokulku: *määrittämisen*. Syntysäyksen tälle sanalle näyttää antaneen huomio, että kaksi lähiasuista verbiä, *määrätä* ja *määrittelä*, olivat alkaneet saada hartioilleen toissijaisia käyttötehtäviä, jotka häiritsevän jyrkästi poikkesivat näiden verbien valtamerkityksestä. Arkeologit »määräsivät» muinaislöydösten ikiä, kielimiehet sanojen lähtömuotoja ja matemaatikot *x:n* arvoja, jotka tuskin silti olivat aivan kirjaimellisesti heidän määrättävissään. Toisaalta lääkärit »määrittelivät» potilaansa taudin vihurirokoksi ja käyttivät siten sanaa nurin käännettyssä merkityksessä — tavallisen kielenkäytön mukaistahan olisi päinvastoin vihurirokon määrittelle-

minen niiden ja niiden oireiden luonnehtimaksi taudiksi. Juuri tällaiseen käyttöön Teppo tarjosi 1930-luvulta lähtien verbiä *määrittää*, eikä vain tarjonnut, vaan kaikesta päättäen myös aktiivisesti »uitti» sitä eri tieteen- ja käytännöalojen tekstiin laajassa kielentarkastustoiminnassaan. Näyttää käyneen niin, että tämä sana, joka jolloinkin 20- ja 30-luvun taitteessa vielä edusti kenenkään koskemattomaa elotonta kielipääomaa¹, jo 50- ja 60-luvun vaihteessa on erottamaton osa yleiskielen ilmaisuvälineistöä. Nykypäivien sanomalehtikielestäkin sen silloin tällöin tapaa, ja lienee vain aikakysymys, milloin kaiketi vanhoillismmat »määräämis»-perinteen kannattajat, oppikoulujen matematiikan oppikirjat, siirtyvät määrittämisen kannalle.

Määrittämisen nopea yleistyminen ei ole kuitenkaan pysähtynyt tähän. Aidon muotisanan tavoin *määrittää* on alkanut tunkeutua sellaisiinkin tehtäviin, joihin sitä alkuaan tuskin oli tarkoitettu ja joissa päinvastoin *määrääminen* tai *määritteleminen* olisi paikallaan. Myönnän heti, että aivan räikeitä *määrittää* pro *määrätä* -tapauksia en ole sattunut huomaamaan. Silti katsoisin, että vanha kelpo *määrätä* olisi soveliaim ilmaus seuraavanlaisessa yhteydessä: »Äströmkin yleistää, mutta vasta yritettyään selvittää niitä voimavektoreita, jotka kaupunkiyhteiskunnan muotoutumista määrittivät» (Suomalainen Suomi 1959). Nykysuomen sanakirjassa mainittuun *määrittää*-verbin 2. merkitysryhmään 'rajoittaa, luonnehtiaerot-tavin tuntomerkein' tällainen ta-

paus ehkä juuri ja juuri sopisi, mutta lähemmäksi asian ydintä epäilemättä osuu *määrätä*-verbin merkitys IV: 'antaa t. painaa leimansa jhk, olla olennaisena osana jssk kokonaisuudessa, olla merkitykseltään ratkaiseva, vaikuttaa ratkaisevasti jnk luonteeseen' (Jalkalamppu, joka iltaisin määrää huoneen tunnelman; Ammatin määrää usein »luonnollinen ammatinvalinta»). Harvinaista ei samanlainen *määrittää*-verbin karkailu liene nykyisessä sotilaskielessäkään. On opittu, että paikkaa ei enää »määrätä» esim. koordinaattien avulla vaan se määritetään, ja niin on tie avoinna tällaiseenkin käyttöön: »Asemaan mentäessä miehet sijoittuvat ryhmänjohtajan määrittämiin paikkoihin» — vaikka tarkoitetaan paikkoja, jotka ryhmänjohtaja nimenomaisesti määrää kunkin miehen osaksi.

Hämäräksi näyttää joillekuille kirjoittajille jääneen myös *määrittämisen* ja *määrittelemisen* raja. Periaatteellisesti sen pitäisi olla selvä: voimme määritellä eli definioida aineen ominaispainon sen painon ja tilavuuden suhteeksi, ja kun tunnemme tämän määritelmän, voimme myös määrittää vaikkapa lyijyn ominaispainon punnitsemalla lyijypalan ja mittamalla sitten saman palan tilavuuden. Käytännössä näkee kuitenkin kompastuksia puoleen ja toiseen. Esimerkkejä *määritellä* pro *määrittää* -tapauksista ei tarvitse luetella lisää; sen sijaan muutama näyte viimeaikaisista *määrittää* pro *määritellä* -tapauksista. Vanhin poimintoni on v. 1948 ilmestyneestä filosofisen teoksen suomenoksesta, jonka kieliasu muuten

¹ Aivan yksinäinen nykykäytännön airut on ollut viime vuosisadan loppupuoliskolla monena painoksena ilmestynyt K. K. Wiwolinin Luvun-laskun Oppikirja, jossa ainakin jo v. 1872 (3. painoksessa, s. 28) annetaan seuraava neuvo: »Kullan puhtauden määrittämiseksi jaetaan kokonainen [dukaatti] 24 osaan, jotka sanotaan *Karaatiksi*, ja joka karaatti taas 12 osaan, jotka sanotaan *Grääniksi*.» (Tämän esiintymän jäljille pääsin NS:n kokoelmiin sisältyvän, Tepon tekemän muistiinpanon avulla.)

on taitajan työtä: »Leibniz käyttää tätä käsitystä myös keinona olemassaolon määrittämiseen. Hän sanoo: 'Olemassa oleva voidaan määrittää siksi, joka on yhteensoveltuva useampien olioiden kanssa kuin mikään, mikä on yhteensoveltumaton sen kanssa.» Juuri *määrittelemistä* tässä ilmeisesti tarkoitetaan, ja samoin on laita seuraavankin sitaatin (folkloristin tekstiä v. 1954): »Ensimmäinen ja suomalaiselta kannalta keskeisin ja tärkein kansanperinteen ryhmä, kalevalanmittaiset muinaisrunot, on helppo määrittää. Siihen kuuluvat kaikki vanhaa suomalaista runomittaa, Kalevalasta ja Kantelettaresta tuttua, noudattavat kansanrunoustuotteet, paitsi loitsut.» Uusin esimerkki poimintoistani on v. 1959 ilmestyneestä aikakauslehdestä: »— — eduskunta juuri ja juuri sietää hallitusta, jonka kaatamiseen siltä sillä hetkellä puuttuu kyky tai halu. Enemmistöhallituksissakin vain ns. omat miehet nauttivat ryhmän luottamusta. Suunnilleen näin määrittää tohtori Jaakko Nousiainen hiljattain ilmestyneessä Puolueet puntarissa -kirjassaan tosiloisen parlamentarismien.»

Arvailematta jääköön, onkokuvatunlaiseen käyttöön ollut lainkaan osuutta sillä, että *määrittää*-verbin säännöllinen teonnimijohdos *määritys* on jo kauan aikaisemmin tosiaan tunnettu 'määritelmän, definition' merkityksessä. Nykysuomen sanakirjan poimintoihin on kertynyt 1890- ja 1930-luvun väliseltä ajalta kolmisenkymmentä poimintoa tällaisesta *määrityk-*

sen käyttötavasta, esim. »Kieliopilliset säännöt ja määritykset on kyllä muokattu uudenaikaisiksi» (Virittäjä 1912), »kun Jumala kohotettiin [Plotinoksen systeemissä] kaikkien positiivisten määritysten yläpuolelle» (Antti Pietilä 1932). *Määritelmä* lienee joka tapauksessa saanut ratkaisevan etumatkan *määrityksestä* viimeistään 1930-luvulla, ja nykyään *määritys* 'definitio' tunnettaneen lähinnä arkaisiksi. Nykysuomen sanakirjan *määritys*-artikkeli ei tätä käyttötapaa edes mainitse.

Jäänteen ja *määrittämisen* kohtalo väläyttää taas kerran nähdäksemme suomen sananmuodostuksen parhaat ja huonoimmat puolet: lähiasuisia sanoja on helppo sepittää, mutta ei aina yhtä helppo ahtaa täsmällisiin merkityskarsinoiniin pelkästään muodollisten tuntomerkkien nojalla. Ei ole johto-opin sääntöä, joka vaatisi *jäänteen* merkitsemään eri asioita kuin *jäännös* taikka pakottaisi *määrittää*-verbin tarkoittamaan toista kuin sen frekventatiivijohdos *määritellä* tai samakantainen mutta erijohtiminen *määrätä*. Ainoa, millä voidaan perustella *jäänteen* ja *määrittämisen* rauhoittamista niille alun perin varattuihin tehtäviin, on eräänlainen järkiperaisen ilmaisutalouden vaatimus, mutta ymmärtääkseni se jo riittääkin. Tuhlausta olisi päästää ilmausten anarkia valloilleen merkityskentissä, joissa yhtä hyvin voidaan saada aikaan tehokas käsitteellinen työnjako — vain pitämällä *jäänte* ja *määrittää* aisoissa.

TERHO ITKONEN